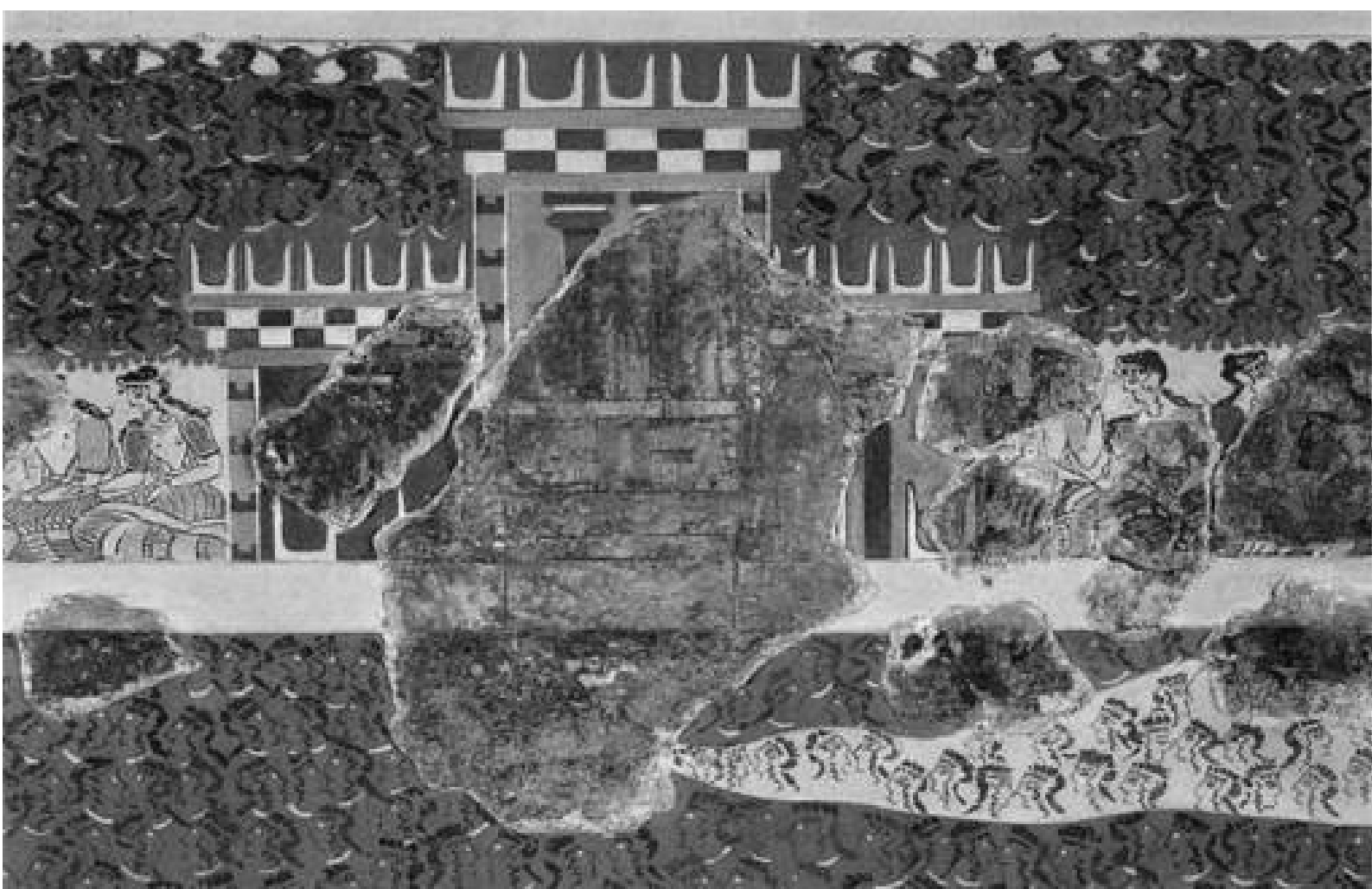

ΜΙΝΩΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ:

Χώροι λατρείας, τρόποι έκφρασης και προβλήματα

Εργασία της Αναγνωστοπούλου Αγγελικής

έτος 2015

στο μάθημα: Το Αιγαίο και η Μεσόγειος κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.

Καθηγητής: Α. Βλαχόπουλος

Περιεχόμενα:

❖ Εισαγωγή.....	3
❖ Χρόνος και Χώρος.....	4
❖ Σπήλαια.....	4
❖ Ιερά κορυφής.....	5
❖ Τύποι Ιερών.....	7
❖ Ανακτορικά Ιερά.....	7
❖ Τοιχογραφίες.....	9
❖ Ιερά Σύμβολα και Λατρευτικά αντικείμενα.....	10
❖ Ειδώλια θεότητας.....	11
❖ Συμπεράσματα – Προβλήματα προς διερεύνηση.....	12
❖ Χρονολογικός Πίνακας.....	14
❖ Βιβλιογραφία.....	15
❖ Εικόνες.....	16

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε τα στοιχεία που συνθέτουν τη μινωική θρησκεία στο σύνολό της, όσο αυτό είναι δυνατό. Να σημειώσουμε ότι πρόκειται για ένα θέμα ασαφές, που επιζητά πολύ μελέτη και προσπάθεια. Επειδή μιλάμε για πράγματα και χώρο που δεν τα έχουμε μπροστά μας ούτε τα βλέπουμε ως γεγονότα να εκτυλίσσονται γύρω μας, ώστε να τα κατανοήσουμε και να έχουμε ασφαλή εικόνα.

Οι χώροι που αποτελούν τους χώρους λατρείας της μινωικής θρησκείας και που θα εξετάσουμε εδώ είναι τα ιερά σπήλαια και τα ιερά κορυφής, τα οποία είναι τα πρωιμότερα, και τα ανακτορικά ιερά που υπάρχουν στα ανάκτορα. Σημαντικά στοιχεία για την έρευνα είναι και τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν στην λατρευτική διαδικασία, όπως και τα είδωλα. Ωστόσο, όλα τα στοιχεία που μας παρέχει η αρχαιολογική έρευνα είναι πολύ δύσκολο να συνδυαστούν και μάλιστα να συνδυαστούν με τέτοιο τρόπο ώστε να μας δώσουν καθαρές απαντήσεις για το περιεχόμενο που είχε η θρησκεία κατά την 3^η και την 2^η χιλιετία στην Κρήτη.

Χρόνος και Χώρος

A. Χρόνος:

Σαφώς η θρησκεία στην Κρήτη, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των ανθρώπων, εκτείνεται σε όλη τη Μινωική περίοδο, από την Πρωτομινωική έως και την Υστερομινωική περίοδο. Στην Προανακτορική περίοδο, ειδικά όταν πρόκειται για τα σπήλαια, η λατρεία θα λέγαμε ότι δεν είναι τόσο οργανωμένη και ότι οι άνθρωποι δρουν ενστικτωδώς στα σπήλαια. Αργότερα, στα ιερά κορυφής η λατρεία είναι πιο οριοθετημένη σε σχέση με το χώρο όπου τελείται. Τελικά, στην Ανακτορική περίοδο, με τα ανάκτορα η λατρεία περνά σε μία άλλη διάσταση, σαφώς πιο οργανωμένη, αλλά παράλληλα πιο κλειστή και πιο απομακρυσμένη από το κοινό. Εδώ θα προσπαθήσουμε να καλύψουμε όλες σχεδόν τις περιόδους και να φέρουμε παραδείγματα από αυτές.

B. Χώρος:

Η Κρήτη παρουσιάζει πλούσιο γεωμορφολογικό ανάγλυφο και κατέχει σημαντική γεωγραφική θέση στο Αιγαίο. Στο παρόν κείμενο θα εστιάσουμε μόνο στο χώρο της Κρήτης (εικ. 1). Διότι να σημειώσουμε πως και αλλού έχουμε αξιοθαύμαστα είτε ιερά κορυφής είτε στοιχεία που συμπληρώνουν τη γενική εικόνα της μινωικής θρησκείας και βρίσκονται εκτός Κρήτης, όπως στη Θήρα και τα Κύθηρα. Εδώ θα ασχοληθούμε με τα ιερά σπήλαια και τα ιερά κορυφής που είναι διάσπαρτα στη Κρήτη και με τα ιερά στα ανακτορικά συγκροτήματα των Μαλίων, της Ζάκρου, της Φαιστού, κυρίως όμως της Κνωσού.

Σπήλαια

Τα ιερά σπήλαια είναι η πρωιμότερη μορφή τέλεσης της λατρείας. Λατρεία σε σπήλαια, τα οποία χρησιμοποιούνταν σε προηγούμενη περίοδο ως καταφύγια και για τις ταφές νεκρών, μαρτυρείται από τις αρχές της Μεσομινωικής (Παλαιοανακτορικής) περιόδου. Περίπου δηλαδή την ίδια εποχή την οποία κτίζονται και τα ανάκτορα. Έχουμε ευρήματα που δείχνουν την χρήση των σπηλαίων ως τόπων λατρείας όπως κεραμική, ειδώλια ζώων, χάλκινα αντικείμενα, αλλά και οστά ζώων και στρώματα στάχτης που συνεπάγονται θυσίες ζώων. Γνωστά σπήλαια που ασκείτο λατρεία είναι το σπήλαιο Ειλειθύιας στην Αμισσό, το σπήλαιο Καμάρες (νότια του όρους Ίδη), το σπήλαιο Ψυχρό γνωστό ως Δικταίον Άντρον (δυτικά της πεδιάδας Λασιθίου, στο όρος Δίκτυ) και το σπήλαιο Αρκαλοχώρι στον Προφήτη Ηλία.

Θα αναφερθούμε σε ένα από τα σημαντικότερα σπήλαια που είναι αυτό της Ειλειθυίας. Βρίσκεται κοντά στην Αμνισό και σχετίζεται με τη θεά Ειλειθυία, όπως μαρτυρεί και η ονομασία του. Για την θεά έχουμε αναφορά από τον Όμηρο¹ που δηλώνει την ιδιότητά της, δηλαδή τη μητρότητα και την συμπαράστασή της στους πόνους των γυναικών και τον τοκετό. Το σπήλαιο έχει μήκος 60 μ., πλάτος 9-12 μ. και ύψος 2-3 μ. Εντός του σπηλαίου υπάρχει κυλινδρικός σταλαγμίτης περικλειόμενος με ένα μικρό τείχισμα. Αυτό είναι και το στοιχείο που κάνει αυτό το σπήλαιο σημαντικό. Αυτός ο κυλινδρικός σταλαγμίτης αποτελούσε, θα λέγαμε, το λατρευτικό άγαλμα εκείνης της εποχής. Προς τιμήν του οποίου οικοδομήθηκε ένα είδος βωμού. Υπό το λιγιστό και τρεμάμενο φως του λυχναριού και στο ίδιο το σκοτεινό περιβάλλον του σπηλαίου, το μυαλό του ανθρώπου παίζει περίεργα παιχνίδια και ένας σταλαγμίτης φαντάζει ως μία θεότητα. Δίπλα από αυτόν τον σταλαγμίτη υπάρχει άλλος μικρότερος και θεωρήθηκε ότι πρόκειται για τη μητέρα και το βρέφος. Έτσι το σπήλαιο αυτό εκφράζει τη μητρότητα.

Ιερά Κορυφής

Ως ιερά κορυφής (“peak sanctuaries”) ονομάζονται οι χώροι σε κορυφές λόφων και βουνών που παρουσιάζουν ενδείξεις ότι σχετίζονται με τη θρησκεία. Πρόκειται για υπαίθριους χώρους, οι οποίοι δεν κατοικούνται, όμως βρίσκουμε λιγιστά κτίσματα. Τα κτίσματα αυτά είναι περισσότερο στον τύπο του περιβόλου και όχι οικοδομήματα. Ως τεκμήρια για τη τέλεση λατρείας θεωρούνται εξέδρες, φράγματα και λιγιστά κτήρια, κυρίως όμως αντικείμενα. Τα αντικείμενα που βρίσκουμε είναι χάλκινα ή πήλινα ειδώλια, τα οποία θεωρούνται ως αναθήματα στη θεότητα. Ακόμη, βρίσκονται ανθρώπινα μέλη, ακέραια, δηλαδή δεν πρόκειται για κάποιο σπασμένο ειδώλιο, και αυτά θεωρούνται αναθήματα, «τάματα» προς τη θεότητα. Λόγω της αντίληψης ότι η θεότητα είχε θεραπευτικές ιδιότητες, είτε το έκαναν για να τους θεραπεύσει είτε επειδή τους είχε ήδη θεραπεύσει. Επίσης, έχουμε στρώματα στάχτης από τελετουργική φωτιά, και σε κάποια ιερά έχουμε οστά ζώων, που συνεπάγονται θυσιαστικές δραστηριότητες. Χρονολογικά τα ιερά κορυφής ιδρύονται κυρίως στη ΜΜ περίοδο (2000 π.Χ.) και είναι σε χρήση μέχρι το 1700 π.Χ., στη Παλαιοανακτορική περίοδο, λιγότερο κατά την Νεοανακτορική περίοδο (τέλη ΜΜ, αρχές ΥΜ). Κάποια αλλά, ελάχιστα ιερά κορυφής, χρησιμοποιούνται ακόμα και μέχρι το τέλος της Μινωικής περιόδου.

Οι έρευνες για τα ιερά κορυφής ξεκίνησαν το 1903 με τον Myres και τον Evans, κυρίως στον Πετσοφά. Ενώ άλλοι ερευνητές ασχολήθηκαν με άλλα σημαντικά ιερά όπως οι Ατσιπάδες, ο Γιούχτας, ο Τραόσταλος και άλλα ιερά, όπως ο Φιλιόρημος,

---

¹ Ομηρικός Ύμνος προς Απόλλωνα, στ. 97

Βρύσινας, Πρινιάς και το ιερό στο Μαζά. Επίσης, τα ιερά φαίνεται ότι έχουν διασύνδεση με τις κοντινές πόλεις. Ο Γιούχτας με την Κνωσό και τις Αρχάνες, ο Τραόσταλος με την Κάτω Ζάκρο και ο Πετσοφάς με το Παλαίικαστρο. Ακόμα, και μεταξύ τους τα ιερά έχουν οπτική και ακουστική επαφή. Στα ιερά κορυφής άλλα ευρήματα είναι η κεραμική, όπως πήλινα κωνικά κύπελλα, και οι τράπεζες προσφορών και οι κέρνοι. Αυτά τα αντικείμενα συνεπάγονται ότι μέρος της λατρείας είναι οι τελετουργικές γιορτές και οι σπονδές προς τη θεότητα.

Ένα από τα πιο γνωστά ιερά κορυφής και ένα από τα ελάχιστα δημοσιευμένα είναι αυτό στον Πετσοφά. Το ιερό ανασκάφηκε κυρίως από τον Myres το 1902-1903². Στη συνέχεια, το 1971 ασχολήθηκε ο Δαβάρας και το 1991 ο Rutkowski. Το ιερό ιδρύεται στα τέλη της Προανακτορικής περιόδου και βρίσκεται σε χρήση μέχρι και τη Νεοανακτορική περίοδο. Αποτελείται από 3 δωμάτια με λατρευτικό θρανίο και είναι κτισμένο από λίθινους τοίχους (εικ. 2). Το πρώτο δωμάτιο (στη νότιο-δυτική γωνία του κτίσματος, γωνία C) σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και διατηρεί ασβεστωμένη εξέδρα, δάπεδο και γύρω του περιτρέχει από τις τρεις πλευρές ένα θρανίο επίσης ασβεστωμένο. Ακόμα, σώζεται η παραστάδα στο βόρειο τοίχο του δωματίου που οδηγεί στο δεύτερο δωμάτιο. Το δεύτερο δωμάτιο και το τρίτο (βόρεια του πρώτου) δεν σώζονται και το δεύτερο σώζεται περισσότερο αποσπασματικά. Να σημειώσουμε ότι στη κορυφή σχηματίζεται φυσικός βράχος, όπου το κτίσμα φαίνεται να έχει προστεθεί κοντά στο βράχο και έτσι το ιερό παίρνει μία μορφή σε επάλληλα επίπεδα (εικ. 2). Ανατολικά των δωματίων, ανάμεσα σε αυτά και το φυσικό βράχο, υπήρχε στρώμα εδάφους μέσα στο οποίο βρέθηκαν πήλινα ειδώλια ζώων και στρώμα σάχτης. Τα πήλινα ειδώλια ήταν σπασμένα λόγω της θερμότητας της φωτιάς, καθώς υποθέτουμε ότι με μία τελετουργική διαδικασία τα πετούσαν μέσα στη φωτιά για εξαγνισμό και για εξευμενισμό της θεότητας.

---

² Myres, 1902-1903. The Sanctuary-site of Petsofa, στο *Annual of the British School at Athens* 9, 356-387.

Τύποι Ιερών

Σε αυτό το σημείο θα μιλήσουμε γενικότερα για τους τύπους ιερών που έχουν αναγνωριστεί και αφορούν περισσότερο την Ανακτορική περίοδο. Σύμφωνα με την έρευνα της Gesell³, διακρίνονται 3 κοινωνικά πλαίσια ιερών: η πόλις, όπου τα ιερά είναι δημόσια, τα ανάκτορα όπου τα ιερά είναι επί το πλείστον ημι-ιδιωτικά, μάλλον για την άρχουσα τάξη μόνο και οι οικίες όπου τα ιερά είναι καθαρά ιδιωτικά. Με βάση αυτά η Gesell διέκρινε επίσης και 3 αρχιτεκτονικούς τύπους ιερών: α) ιερά με πλευρικά θρανία, β) δεξαμενές καθαρμών, γ) κρύπτες με πεσσούς ή υπόστυλες κρύπτες. Ιερό με πλευρικά θρανία είναι και το ιερό στο Πετσοφά που ήδη αναλύσαμε, ιερό που ανήκει στα ιερά κορυφής στην Προανακτορική περίοδο. Όμως ο τύπος επιβιώνει και σε χρονική κλίμακα αλλά και στο πλαίσιο που συναντάται, όπως θα δούμε και στα ανακτορικά ιερά στη συνέχεια. Τα δύο τελευταία, οι δεξαμενές καθαρμών και οι υπόστυλες κρύπτες συναντώνται κυρίως στα ανακτορικά συγκροτήματα. Τα ιερά με πλευρικά θρανία τοποθετούνται στην Προανακτορική περίοδο και επιβιώνουν μέχρι και το τέλος της Μινωικής περιόδου. Αντίθετα, οι υπόστυλες κρύπτες και οι δεξαμενές καθαρμών χρονολογούνται στη Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική περίοδο μόνο, διότι ακριβώς συναντώνται κυρίως στα ανάκτορα.

Ανακτορικά Ιερά

Και στα τέσσερα ανάκτορα της Κρήτης, η δυτική πτέρυγα κυρίως του ανακτόρου είναι αφιερωμένη περισσότερο στη λατρεία. Αυτό συμβαίνει και στο ανάκτορο της Κνωσού, το οποίο θα εξετάσουμε εκτενέστερα. Όμως, αυτό δεν είναι εντελώς σαφές, διότι στη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου υπάρχουν και άλλα δωμάτια που δεν φαίνεται να έχουν καμία σχέση με τη λατρεία. Αντίθετα, και σε άλλο μέρος του ανακτόρου υπάρχουν δωμάτια λατρευτικής χρήσης, όπως είναι το σημαντικότατο Ιερό των Διπλών Πελέκεων (εικ. 3), στο νότιο-ανατολικό τμήμα του ανακτόρου της Κνωσού. Η σημαντικότητα αυτού του μικρού ιερού με λατρευτικό θρανίο έγκειται στο ότι όλα τα αντικείμενα του δωματίου βρέθηκαν *in situ*, όπως ακριβώς αφέθηκαν εκεί, πριν τη καταστροφή του ανακτόρου. Θα εξετάσουμε τους δύο σημαντικότερους τύπους ιερών των ανακτόρων (υπόστυλες κρύπτες και δεξαμενές καθαρμών) μέσα από την ανάλυση του Κεντρικού ιερού και άλλων σημαντικών δωματίων στη Κνωσό.

---

³ Αναφορά στην έρευνα της Gesell για τους τύπους ιερών γίνεται από τον καθηγητή Rutter στα διαδικτυακά μαθήματα του Dartmouth College σχετικά με την μινωική θρησκεία.

Υπόστυλες Κρύπτες

Το σημαντικότερο ιερό του ανακτόρου της Κνωσού (εικ. 4) είναι το λεγόμενο Κεντρικό ιερό. Το συγκρότημα του Κεντρικού Ιερού αποτελείται από το Τριμερές Ιερό, τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού και τις Υπόστυλες Κρύπτες. Έτσι, με πρότυπο αυτό το ιερό θα εξετάσουμε τον τύπο ιερού με υπόστυλες κρύπτες.

Η πρόσβαση στο κεντρικό ιερό γίνεται από την Κεντρική Αυλή του ανακτόρου με μία μικρή κλίμακα. Υπάρχει προθάλαμος και ένας λίθινο θρανίο έναντι του βόρειου τοίχου. Στα δυτικά, μέσω πολυθύρου βρίσκονται δύο «υπόστυλες κρύπτες» (που οφείλουν το όνομά τους στον Evans) ίδιου μεγέθους (3.5 x 5.3 μ.). Πρόκειται για υπόγεια σκοτεινά δωμάτια που στη μέση έχουν τετράγωνους πεσσούς με εγχάρακτο διάκοσμο διπλών πελέκεων. Μπροστά από αυτούς παρατηρούνται λίθινες υποδοχές για τις υγρές προσφορές. Οι υπόστυλες κρύπτες χρονολογούνται στη Νεοανακτορική περίοδο. Να σημειώσουμε ότι η λατρεία εκτελούμενη στις υπόστυλες κρύπτες απευθύνονταν στον ίδιο το πεσσό. Μάλλον ως «βαίτυλοι» δηλαδή οίκοι του θεού, όπως συναντούμε και στην Ανατολή. Οι πεσσοί καθίστανται ιεροί με τη χάραξη του ιερού συμβόλου, εδώ διπλού πελέκεως, σαν μια ανεικονική απεικόνιση της θεότητας.

Το Τριμερές Ιερό, κατά τον Evans, θεωρήθηκε η μπροστινή όψη του ιερού, που φαίνεται να έχει τρία μέρη και το μεσαίο μάλιστα να είναι υπερυψωμένο και να φέρει κέρατα καθιερώσεως. Στοιχείο για τη θεωρία του Τριμερούς Ιερού μας δίνει η μικρογραφική τοιχογραφία (εικ. εξωφύλλου) που υπάρχει στο ίδιο το ανάκτορο, βόρεια της Κεντρικής Αυλής, κοντά στην Αίθουσα του Θρόνου. Πιθανόν να πρόκειται για μία απεικόνιση του ιερού του ανακτόρου από την Κεντρική Αυλή. Η τοιχογραφία δείχνει όντως ένα τριμερές ιερό με κέρατα καθοσιώσεως και έξω και γύρω από αυτό να στέκεται μεγάλο πλήθος ανθρώπων, σε ποικίλες κλίμακες. Επίσης, κάποιες γυναικείες φιγούρες ξεχωρίζουν μπροστά από το ιερό. Παρ' όλα αυτά, δεν είμαστε βέβαιοι για αυτή την υπόθεση, απλώς συνεχίζουμε να χρησιμοποιούμε συμβατικά τον όρο «τριμερές ιερό».

Δεξαμενές Καθαρμών

Ο άλλος τύπος που θα εξετάσουμε και απαντάται στα ανάκτορα και συγκεκριμένα στο ανάκτορο της Κνωσού είναι οι δεξαμενές καθαρμών. Η ονομασία τους είναι και αυτή συμβατική, καθώς μόνο σαφές δεν είναι σε μας ποια ήταν η

χρήση τους. Πρόκειται για «βυθισμένους θαλάμους»⁴ που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο από το υπόλοιπο δάπεδο και συνήθως χωρίζονται και ορίζονται με κίνες στη μία πλευρά. Η πρόσβαση στον ορθογώνιο αυτό χώρο γίνεται με μερικά βαθμίδες.

Όσον αφορά τη χρήση τους, μάλλον πρόκειται για δεξαμενές όπου έκαναν ένα τελετουργικό λουτρό, μία τελετουργία εξαγνισμού, όπως είναι η κυρίαρχη άποψη. Από τη μία, υποθέτουμε ότι ήταν καθαρά θρησκευτική η χρήση τους. Από την άλλη, μπορεί να ήταν απλά λουτρά της ηγεμονικής τάξης του ανακτόρου. Όμως ούτε για το ένα ούτε για το άλλο μπορούμε να έχουμε ασφαλές συμπέρασμα, καθώς βασίζονται σε πρώιμες υποθέσεις του Evans. Το περίεργο, ωστόσο, στοιχείο είναι ότι οι δεξαμενές αυτές δεν έχουν αποχέτευση, ενώ το αποχετευτικό και το υδροδοτικό σύστημα του υπόλοιπου ανακτόρου είναι αρκετά αναπτυγμένο.

Στο ανάκτορο της Κνωσού που εξετάζουμε ως παράδειγμα, δεξαμενές καθαρμών υπάρχουν στο Βόρειο-δυτικό μέρος του ανακτόρου και στην Αίθουσα του Θρόνου. Η βόρεια δεξαμενή καθαρμών στο ονομαζόμενο υπό του Evans «τελωνείο», λόγω της θέσης του σχετικά κοντά στη θάλασσα για όσους έρχονται από εκεί, βρίσκεται στο βόρειο-δυτικό κομμάτι του ανακτόρου. Ολόκληρος ο θάλαμος είναι βυθισμένος και η μετάβαση γίνεται με μία μικρή κλίμακα από ανώτερο σημείο του ανακτόρου. Η δεξαμενή καθαρμών στην Αίθουσα του Θρόνου είναι οριοθετημένη με περισσότερη σαφήνεια και το ότι βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο είναι εμφανές και με βαθμίδες εισέρχεται κανείς σε αυτή. Είναι τοποθετημένη απέναντι από τον λίθινο Θρόνο, στοιχείο που της προσδίδει ισχυρά πιθανή τελετουργική χρήση.

Τοιχογραφίες

Οι τοιχογραφίες στο ανάκτορο αφθονούν και μάλιστα έχουν έναν ελάχιστα σαφή χαρακτήρα. Από τη μία, θα λέγαμε ότι μας δίνουν στοιχεία, από την άλλη ότι μας δημιουργούν απορίες και αμηχανία και δεν βοηθούν στην εξακρίβωση της λειτουργίας τους και συνεπώς όλου του ανακτόρου. Μία από τις πολλές τοιχογραφίες και ίσως μία που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε θρησκευτικού περιεχομένου ή τουλάχιστον όχι κοσμικού είναι αυτή στην Αίθουσα του Θρόνου.

---

⁴ N. Μαρινάτου, 1993. *Minoan Religion*, σ. 85

Πίσω από τον λεγόμενο «θρόνο του Μίνωα»⁵ δεσπόζει η τοιχογραφία με τα μυθικά πλάσματα, τους γρύπες ανάμεσα σε παπύρους, φοίνικες και άλλα φυτά. Ο γρύπας αποτελεί ένα δυνατό ζώο που προέρχεται από τον συνδυασμό των δύο κορυφαίων θηρευτών της φύσης, τον αετό και το λιοντάρι. Το μυθικό στοιχείο και η πυγμή που εκφράζει αυτό το υβριδικό ζώο που προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή, δείχνει ότι το πρόσωπο που συνοδεύει έχει εξουσία και θεϊκή υπόσταση. Καθώς ο γρύπας είναι ιδανικός φύλακας για θεότητες όπως βλέπουμε και σε παραστάσεις της Ανατολής. Επίσης, από τη συμμετρική στάση τους φαίνεται να προστατεύουν αυτό το ιερό πρόσωπο. Το ιερό πρόσωπο μπορεί να είναι είτε η ίδια η θεότητα είτε το άτομο που ενσαρκώνει τη θεότητα και κάθεται στο θρόνο στις τελετουργικές γιορτές όπως τα Θεοφάνεια⁶. Από την εικονογράφηση σε σφραγιδόλιθους βλέπουμε ότι οι γρύπες κυρίως προστατεύουν γυναικείες θεότητες και επομένως προτείνεται ότι στο θρόνο μάλλον καθόταν κάποια αρχιέρεια. Οι φοίνικες επίσης έχουν ιερό χαρακτήρα. Άρα, οι τοιχογραφίες του ανακτόρου παρουσιάζουν περιεχόμενο καθόλου κοσμικό, αλλά μάλλον θρησκευτικό, εφόσον απεικονίζουν θέματα φαντασιακά, παραδεισιακά και όχι κοσμικά, ηγεμονικά, όπως θα μπορούσε κάλλιστα να υποδηλώσει μία σκηνή μάχης, για παράδειγμα.

Ιερά σύμβολα

Ο μινωικός κόσμος είναι γεμάτος από σύμβολα και μάλιστα από ιερά σύμβολα, με τα οποία οι μινωίτες εξέφραζαν την ευλάβεια του θείου. Εδώ θα δούμε τα δύο σημαντικότερα. Τα πιο διαδεδομένα και αυτά στα οποία αποδίδεται η μεγαλύτερη ιερότητα είναι ο διπλός πέλεκυς και τα κέρατα καθιέρωσης ή καθοσίωσης. Ο διπλός πέλεκυς ή αλλιώς «λάβρυς» είναι είτε χαραγμένος είτε πρόκειται για το αντικείμενο φτιαγμένο από χαλκό, χρυσό και από άλλα υλικά. Οι πελέκεις αυτοί θεωρούνταν αρχικά θυσιαστικής χρήσης, όμως το αρχαιολογικό context δεν δείχνει κάτι τέτοιο, διότι δεν φέρουν σημάδια χρήσης. Αντίθετα, από σφραγιδόλιθους βλέπουμε ότι τους κρατούσαν γυναικείες μορφές, ίσως θεότητες ή αρχιέρειες και ήταν ίσως σύμβολο εξουσίας και έδινε θρησκευτικό χαρακτήρα. Τα κέρατα καθιέρωσης ήταν σύμβολο με ιερό χαρακτήρα, αντικείμενα λίθινα ή πήλινα που έχουν τη μορφή κεράτων ταύρου. Το συναντούμε αρκετά για την δήλωση ιερού χώρου, σε επιστέψεις ιερών κ.α.

---

⁵ Τοποθετείται σε εισαγωγικά γιατί τελικά από την έρευνα δεν προκύπτει ότι υπάρχει ένας ηγεμόνας, άνακτας (wa-na-ka) ο Μίνωας, όπως στα μυκηναϊκά χρόνια. Εδώ υποθέτουμε ότι στον θρόνο καθόταν κάποια αρχιέρεια με την ερμηνεία της θρησκευτικής διάστασης του θέματος.

⁶ Αλεξίου, 1980. Μινωική Θρησκεία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, том Α', σ. 222-223.

Λατρευτικά αντικείμενα

Από τη μελέτη της Μινωικής θρησκείας δεν θα μπορούσαν να λείπουν τα λατρευτικά της αντικείμενα, αυτά με τα οποία τελείται η λατρεία. Μέρος της λατρείας συνιστούν οι τελετουργικές γιορτές, οι σπονδές προς τη θεότητα και οι θυσίες. Αντικείμενα που χρησιμοποιούνται για τις λατρευτικές δραστηριότητες είναι τα ρυτά, οι τράπεζες προσφορών, βωμοί, κέρνοι και άλλα. Τα ρυτά είναι αγγεία για σπονδές, κυρίως κωνικού σχήματος, με οπή στον πυθμένα για να χύνονται οι υγρές προσφορές. Μπορεί να ήταν από πηλό, λίθο, μέταλλο και φαγεντιανή. Άλλα δοχεία σπονδών είναι φυσικά κογχύλια, είτε η απομίμησή τους, και άλλα είναι με μορφή ζώου. Το πιο γνωστό είναι σε μορφή ταύρου από οφείτη με ενθέσεις μαρμάρου, ίασπη, κρύσταλο. Οι τράπεζες προσφορών είναι λίθινα φορητά «τραπέζια» με βαθουλώματα στην επιφάνεια για να χύνονται εκεί τα υγρά. Οι κέρνοι είναι πήλινα σκεύη που αποτελούνται από πολλαπλά ίδια σκεύη (κυρίως μικρά κύπελα) ή από απλές κοιλότητες. Χρησιμοποιούνται για διάφορα είδη στερεών προσφορών. Ο γνωστότερος κέρνος είναι ένας λίθινος και καλοδουλεμένος κέρνος και πρόκειται για αυτόν του ανακτόρου των Μαλίων.

Ειδώλια Θεότητας

Τα λατρευτικά ειδώλια είναι το τελευταίο κομμάτι της μινωικής θρησκείας που θα εξετάσουμε για να έχουμε μια σφαιρική εικόνα της λατρείας και στη συνέχεια να εξάγουμε τα συμπεράσματά μας. Ειδώλια θεότητας βρίσκουμε σε πολλά ιερά και ήδη από τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Το γνωστό ειδώλιο της «Θεάς των Όφρων», μίας χθόνιας θεότητας, είναι επιζωγραφισμένο από φαγεντιανή, με ύψος 29,5 εκ. και ανήκει στα ειδώλια μικρής κλίμακας. Βρέθηκε στο Θησαυροφυλάκιο του Ιερού στο ανάκτορο της Κνωσού και χρονολογείται στη Νεοανακτορική περίοδο, 1600 π.Χ. (ΜΜΙΙΙ Β). Η θεά με πολυτελή ενδυμασία, φέρει ανοιχτό περικόρμιο με ελεύθερο το στήθος, που τονίζει τις γονιμικές της ιδιότητες. Επίσης, στα χέρια κρατά φίδια που συστρέφονται στον αέρα και έχει ένα αιλουροειδές στην κεφαλή, στοιχεία που δείχνουν ότι κυριαρχεί στην άγρια φύση και πρόκειται όντως για μία χθόνια θεότητα.

Στην ΥΜ ΙΙΙ συναντούμε κυρίως ειδώλια της θεότητας στον τύπο μεθ' υψωμένων χειρών. Τα ειδώλια αυτά είναι πήλινα, με κυλινδρική βάση. Έχουν βρεθεί σε ιερά όπως στον Πριλιά, στα Γουρνιά, στο Γάζι, στη Γόρτυνα, στη Κνωσό και αλλού. Ανήκουν σε τύπους μεγαλύτερης κλίμακας περίπου 30-60 εκατοστών. Ως παραδείγματα θα αναφερθούν δύο ειδώλια στον τύπο αυτό. Ένα ειδώλιο της

θεάς προέρχεται από το ιερό στο Γάζι, με υψωμένα χέρια. Φέρει στην κεφαλή «μήκωνες υπνοφόρους» (κάψουλες από παπαρούνες). Χρονολογούνται στη Μετανακτορική περίοδο (ΥΜ ΙΙΙΒ) 1300-1200 π.Χ. Και ένα ακόμη ειδώλιο από το ιερό στο Γάζι. Στην κεφαλή φέρει κέρατα καθοσιώσεως και πουλιά στο γείσο του κωνικού καπέλου. Χρονολογείται και αυτό στη Μετανακτορική περίοδο, περί το 1200 π.Χ. (ΥΜ ΙΙΙΓ). Αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδουν τις ιδιότητες που φαίνεται να είχε η θεά. Χαρακτηριστικά στην πρώτη θεά οι μήκωνες, από όπου παράγεται το όπιο, αναφέρονται στον εκστατικό χαρακτήρα που απαιτείται για την σύνδεση ανθρώπου και θείου. Ενώ στη δεύτερη, τα πουλιά στο κωνικό καπέλο της θεάς δηλώνουν μία ουράνια θεότητα, όπως και τα πουλιά είναι συνδεδεμένα με τον ουρανό.

Η στάση στον τύπο μεθ' υψωμένων χειρών προέρχεται από την Ανατολή και ιδιαίτερα από τη Μεσοποταμία, έχουμε ειδώλια στην συγκεκριμένη στάση (2200 π.Χ.)⁷. Δηλώνει «ψυχολογικό περιεχόμενο» όπως τονίζει ο Αλεξίου⁸, σίγουρα θρησκευτικό. Πρόκειται για στάση ευλογίας, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη. Μία άλλη άποψη κάνει λόγο για μίμηση κεράτων καθοσιώσεως με τη στάση αυτή, όμως λιγότερο αποδεκτή, αν δούμε την τεχνοτροπία σε κάποια ειδώλια που τα χέρια τους δεν είναι σε κλίση 90° και σε άλλα που έχουν διαφορετικά τοποθετημένα τα χέρια τους.

Συμπεράσματα-Προβλήματα προς διερεύνηση

Δύο βασικές τοποθετήσεις κεντρίζουν το ενδιαφέρον και δημιουργούν τη βάση για περαιτέρω διερεύνηση.

Η πρώτη τοποθέτηση πολλών ερευνητών είναι ότι δεν γνωρίζουμε τελικά περί τίνος πρόκειται όταν μιλούμε για μινωική θρησκεία. Πιο συγκεκριμένα δεν μπορούμε να καταλήξουμε αν είναι μία μονοθεϊστική θρησκεία, δηλαδή εάν πρόκειται για μία γυναικεία θεότητα που λατρεύεται με πολλές διαφορετικές ιδιότητες, ή για μία πολυθεϊστική, δηλαδή εάν πρόκειται για ένα πάνθεον γυναικείων και αρρένων θεοτήτων. Εκ πρώτης όψεως, τα γυναικεία ειδώλια που φαίνονται να είναι θεότητες (και όχι να απεικονίζουν την αναθέτη τους) υπερτερούν σε αριθμό από τα ελάχιστα ανδρικά. Κατά βάσει, ως κύρια θεότητα θεωρείται η Μεγάλη Μητέρα (Φύση) και μαζί το γονιμοποιό στοιχείο ως ανδρική θεότητα, Θείο Βρέφος ή Νεαρός Θεός. Εδώ είτε πρόκειται για μεταξύ τους σχέση ως μητέρας και υιού, είτε για τη σχέση Ιερού Γάμου, που τους θέλει μαζί να συντελούν το ιερό ζεύγος της φύσης. Πάντως σίγουρα έχουν άμεση σχέση με τον

---

⁷ Αλεξίου, 1958. Η Μινωική Θεά Μεθ' υψωμένων Χειρών, στο *Κρητικά Χρονικά*, σ. 237

⁸ Αλεξίου, 1958. Η Μινωική Θεά Μεθ' υψωμένων Χειρών, στο *Κρητικά Χρονικά*, σ. 243-252

κύκλο της ζωής της φύσης, δηλαδή την διαδοχή των εποχών, καθώς για αυτά αγωνιά ο άνθρωπος εκείνης της εποχής και τα θεοποιεί και προσεύχεται σε αυτά. Όπως τονίζει ο Blakolmer⁹, ενώ οι γραπτές πηγές (κείμενα Γραμμικής Β') μας δίνουν πληροφορίες για την ύπαρξη ενός μυκηναϊκού πανθέου, ανάλογο με των κλασικών χρόνων με ίδια ονόματα και κάποιες μινωικές προσθήκες, η εικονογράφηση και τα ειδώλια, αλλά και η αρχιτεκτονική των ιερών είναι περισσότερο ουδέτερα και δεν συμφωνούν με τα κείμενα. Ως αποτέλεσμα δυσκολευόμαστε να φτάσουμε σε ασφαλή συμπεράσματα.

Η δεύτερη τοποθέτηση, κύρια υποστηρικτής της οποίας είναι η Μαρινάτου¹⁰, θέλει την μινωική κοινωνία άκρως θεοκρατική. Συγκεκριμένα η Μαρινάτου εκτιμά ότι η Μινωική Κρήτη έχει επηρεαστεί από την Ανατολή, ακόμα και στη θρησκεία. Όμως, ενώ στην Ανατολή δεσπόζουν τεράστιοι ναοί, στην Κρήτη δεν βλέπουμε τις μνημειακές διαστάσεις ναών που συναντούμε στην Ανατολή. Έτσι, η Μαρινάτου θέτει την προβληματική μήπως οι ναοί τέτοιων διαστάσεων που αναζητούμε στην Κρήτη είναι τα ίδια τα ανάκτορα, τα οποία παρουσιάζουν μνημειώδη αρχιτεκτονική και ως προς τον προσανατολισμό τους και ως προς το μελετημένο σχέδιό τους, και ότι πρόκειται για λατρευτικά κέντρα που συνδυάζουν και την θεοκρατική ηγεμονία.

---

⁹ Blakolmer, 2010. A Pantheon Without Attributes? Goddesses and Gods In Minoan and Mycenaean Iconography, στο *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, σ. 25-28

¹⁰ N. Marinatos, 1993. *Minoan Religion*, σ. 242-244

Χρονολογικός πίνακας

ΠΜ Ι - ΜΜ ΙΑ	Προανακτορική περίοδος
ca. 3100/ 3000 - 2000/1900 π.Χ.	

<u>Ανακτορική περίοδος</u>	
ΝΑΠΗ ΙΙΒΑ - ΚΑΜΙ ΙΙΒ	Πελαγονοκατοική περίοδος (Πρώτο ανάκτορο)
ca. 2050/1900 - 1490/1470 π.Χ.	

ΥΜ ΙΙΑ - Γ	Μετανακτορική περίοδος
ca. 1490/1470 - 1075/1050 π.Χ.	

Βιβλιογραφία:

Ξένη βιβλιογραφία:

- Kyriakidis, E., 2005. *Ritual in the Bronze Age: The Minoan Peak Sanctuaries*. London: Duckworth.
- Marinatos, N., 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. University of South Carolina.
- Evans, A., 1902-1903. The Central Palace Sanctuary, στο *Annual of the British School at Athens 9*, 35-38.
- Myres, J. L., 1902-1903. The Sanctuary-site of Petsofa, στο *Annual of the British School at Athens 9*, 356-387.
- Blakolmer, F., 2010. A Pantheon Without Attributes? Goddesses and Gods In Minoan and Mycenaean Iconography, στο *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*. Boston: Brill, 21-61.

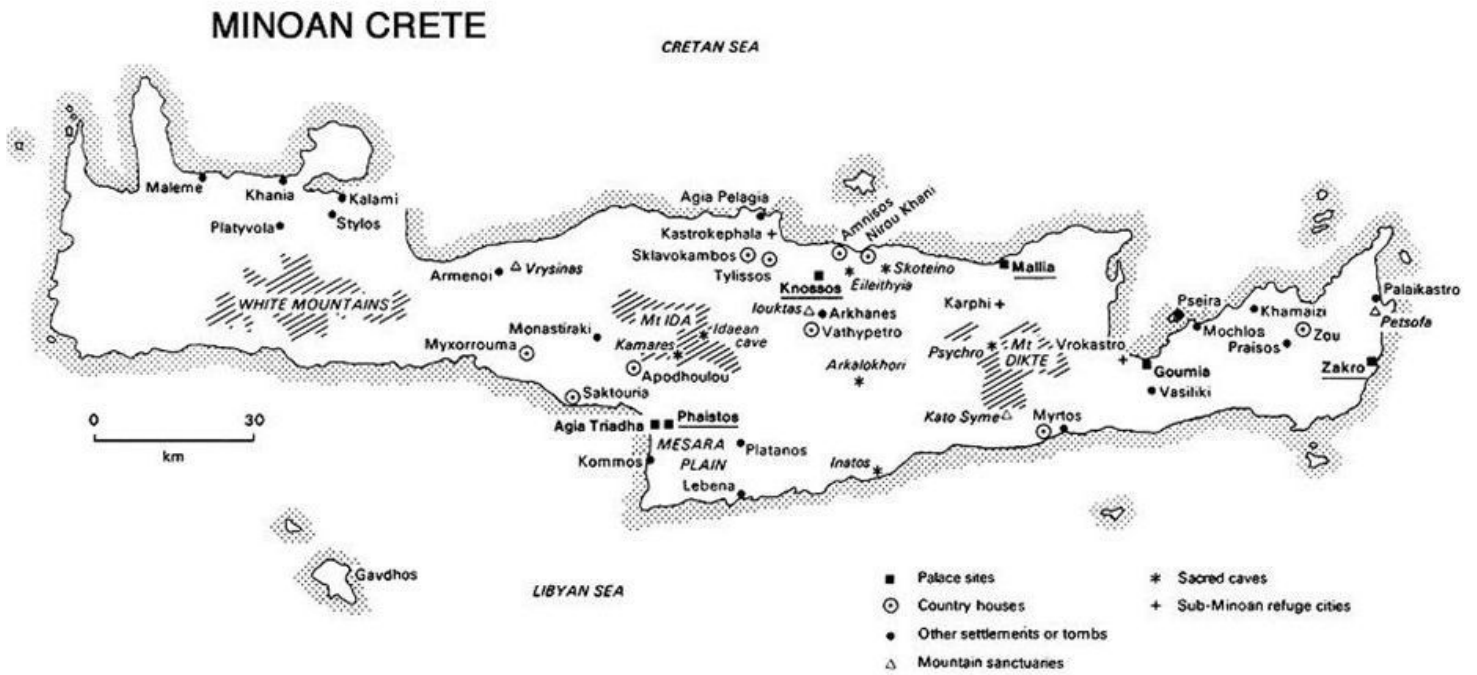
Ελληνική βιβλιογραφία:

- Treuil, R., Darcque, P., Poursat, C., 1996. *Πολιτισμοί του Αιγαίου: Κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, [μεταφ.] Πολυχρονοπούλου, Φίλιππα – Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Αλεξίου, Σ., 1980. Μινωική Θρησκεία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 222-231.
- Αλεξίου, Σ., 1921-2013. Μινωική Θρησκεία, στο *Μινωικός Πολιτισμός: με οδηγόν των ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων*, 4^η έκδοση, κεφ. 5. Ηράκλειο: Αλεξίου, 79-129.
- Αλεξίου, Σ., 1958. Η Μινωική Θεά Μεθ' υψωμένων Χειρών, στο *Κρητικά Χρονικά*. Ηράκλειο Κρήτης.

Έγκυρες διαδικτυακές πηγές:

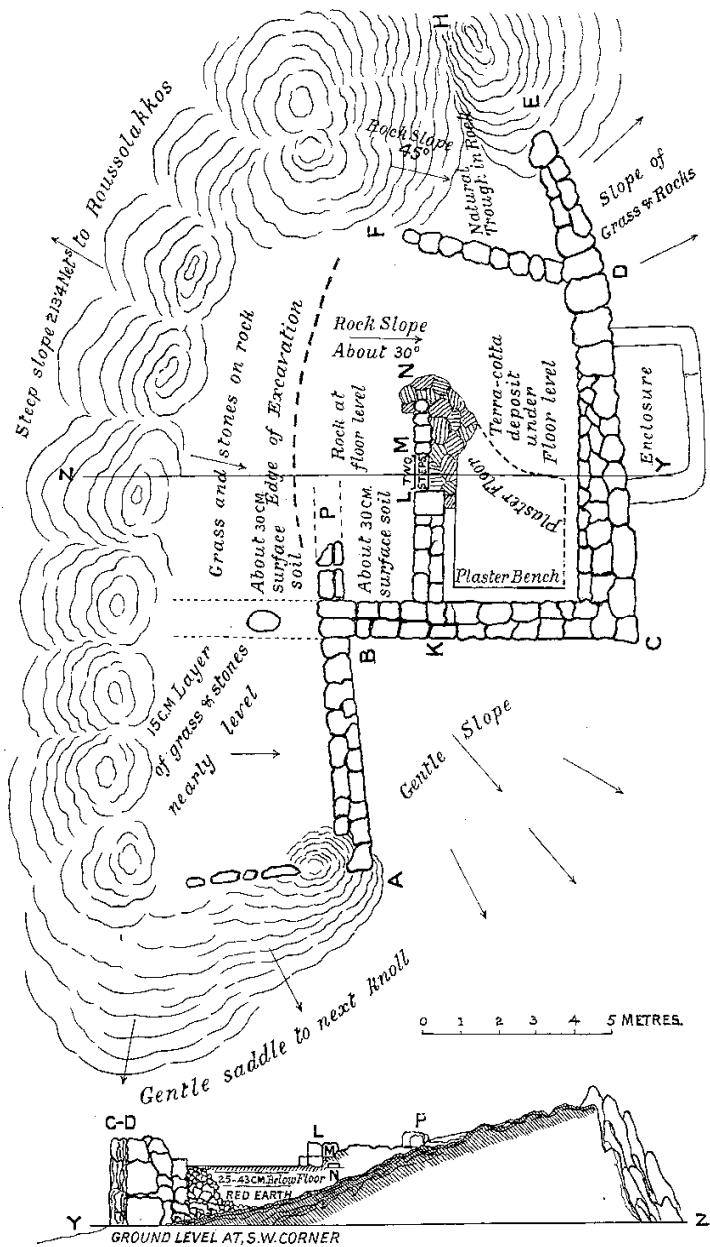
- Rutter. Aegean Prehistoric Archaeology, Dartmouth College

Εικόνες

Εικ. 1 Χάρτης της Κρήτης

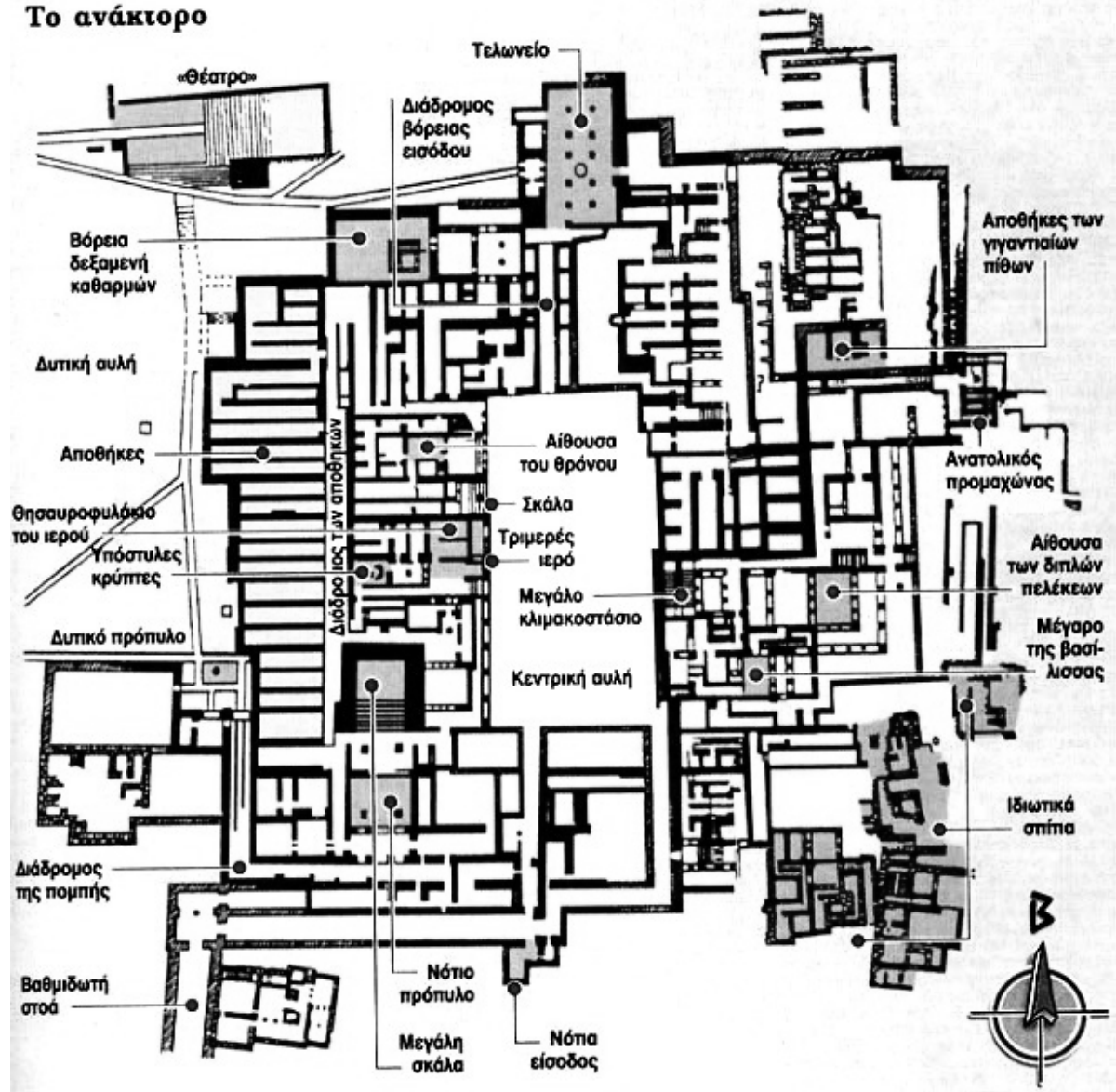
Εικ. 2 Κάτοψη ιερού κορυφής Πεστοφά

Εικ. 3 Ιερό Διπλών Πελέκεων, στο νότιο-ανατολικό τμήμα του ανακτόρου

ΚΝΩΣΟΣ

Το ανάκτορο

Εικ. 4 Κάτοψη ανακτόρου της Κνωσού